

YAPAY DİLLERİN TÜRKİYE'DEKİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

A Brief Overview of the History of Constructed Languages in Turkey

Ümit BAŞKAYA¹

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD, umitbaskaya1994@gmail.com, orcid.org/0000-0002-3965-6571.

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 10.03.2024

Kabul/Accepted: 22.04.2024

DOI:10.20322/littera.1450461

Anahtar Kelimeler

yapay diller, evrensel dil,
esperanto, volapük,
baleibalen.

ÖZ

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son döneminden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar olan süreçte (1875-1950), Türkiye'de yapay diller üzerine yapılmış çalışmalar kronolojik olarak incelenmiştir. Dört bölümden oluşan bu çalışmanın giriş kısmında "yapay dil" kavramı üzerinde durulmuş ve yapay diller niteliklerine göre değerlendirilerek tasnif edilmiştir. İkinci bölüm Avrupa'da yapay dillerin ortaya çıkış sürecine ayrılmıştır ve bu bölümde süreç, çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Avrupa'da ortaya çıkan yapay dilleri, Türkiye'de yaymak için yürütülen çalışmalar kronolojik olarak incelenmiş ve yapay dilleri yayma çabalarının ortak yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda, Türkiye'de ilgili tarih aralığında yapay dillere ilgi duyulmuş olmasının nedenleri irdelenmiş ve yapay dilleri yaymak için yürütülen çalışmalar üzerine genel bir değerlendirmede bulunulmuştur.

Türkiye'de yapay diller üzerine yapılan çalışmalara genel olarak baktığımızda, bu çalışmaların büyük oranda dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik meseleleri ile bağlantılı olduğu görülmektedir. 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan Volapük ve Esperanto gibi uluslararası yardımcı diller, dünyanın çeşitli yerlerindeki aydınlar arasında nasıl ilgiyle karşılandıysa Türkiye'deki aydınlar tarafından da benzer şekilde bu dillere ciddi bir ilgi duyulmuştur. Bu diller, dönemin aydınları tarafından sosyo-ekonomik sorunları çözecek bir araç gibi değerlendirilmiş ve bu dillerin öğretilmesi adeta bir çağdaşlaşma projesi olarak görülmüştür. Bu doğrultuda yapay dilleri yaymak için çeşitli kitaplar ve makaleler yazıldığı gibi ayrıca resmi makamlara bu dillerin yaygınlaştırılması için başvurularda bulunulmuştur.

ABSTRACT

This study chronologically analyzes the activities related to constructed languages in Turkey from the late Ottoman period to the early Republic of Turkey (1875-1950). In the introduction of the study, the concept of "constructed language" is urged upon and they are evaluated and classified according to their purposes. The second chapter is devoted to the process of the emergence of constructed languages in Europe and examines various aspects of this process. In the third chapter, the studies carried out in Turkey to spread constructed languages that emerged in Europe are analyzed chronologically and the common aspects of the efforts to spread constructed languages are tried to be identified. At the end of the study, the reasons for the interest in constructed languages in Turkey in the relevant time period are analyzed and a general evaluation is made of the efforts carried out to spread constructed languages.

Generally, when we look at the studies on constructed languages in Turkey, it is seen that these studies are largely related to social, cultural, and economic issues of this period. It is

Keywords

constructed languages,
universal language,
esperanto, volapük,
balaibalan.

possible to see a similar interest in languages such as Volapük and Esperanto in Europe in the 19th and 20th centuries in Turkey. These languages were considered by the intellectuals of the period as a tool to solve socio-economic problems and the teaching of these languages was seen as a modernization project.

Atıf/Citation: Başkaya, Ü. (2024), "Yapay Dillerin Türkiye'deki Tarihine Kısa Bir Bakış", *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 10/2, 150-166.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Ümit BAŞKAYA, umitbaskaya1994@gmail.com

GİRİŞ

Gramer yapısı ve söz varlığı tarihsel bir uzlaşmanın ürünü olmayıp kimliği bilinebilir kişi ya da kişiler tarafından belirli bir amaç doğrultusunda bilinçli bir şekilde tasarlanan veya mevcut başka bir dilin yeniden kurgulanması yoluyla üretilen dillere *yapay dil*² adı verilir. Bir dil tasarlama arzusunun ardında çok çeşitli gerekçeler olabilir. Örneğin dışa kapalı bir zümreye mensup kişiler, toplumun geri kalanından farklılaşmak adına veya gizlilik arzusuyla böyle bir girişimde bulunabilir. Öte yandan tüm insanlığın rahatlıkla anlaşmasını sağlayacak ortak bir dilin olması gerektiğine inananlar da bu ortak dilin yapay bir dil olması gerektiğini düşünebilirler. Bu iki duruma da diğer başka gerekçelerle birlikte tarihte bir hayli rastlanmaktadır ve yapay dil tasarlama faaliyetlerinin gerekçeleri, insanlığın sosyo-kültürel gelişimine koşul olarak belirli yüzyıllarda ortaklıklar göstermiştir. Yapay dillerin tarihine baktığımızda, genellikle aynı yüzyılda yapay dil tasarlama girişiminde bulunan kişilerin benzer gerekçelerle bu işe giriştikleri görülür. Dolayısıyla yapay dilleri, üretilme gerekçeleri açısından sınıflandırmak, bir anlamda onları kronolojik olarak sınıflandırmaktır. Söz gelimi, 17. yüzyıla kadar mistik ve dinî gerekçeler, dil üretimi düşüncesinde belirleyici olmuştur. Çünkü 17. yüzyıla kadar entelektüellerin zihin dünyasını şekillendiren asıl etken dindir ve dil olgusu da din çerçevesinde ele alınmıştır. 17. yüzyıldan sonra ise felsefi eğilimler yeni bir dil üretme düşüncesini ortaya çıkarmıştır ki bu da aydınlanma çağının ruhuyla oldukça ilintilidir. 19. ve 20. yüzyıldaki yapay dil üretimleri ise sanayileşme ve küreselleşmenin yarattığı yeni dünyadaki çeşitli arayışların doğal bir sonucudur.

Bu açıdan, bir sonraki bölümde detaylıca inceleyeceğimiz üzere, yapay dilleri hem tasarlanma amaçları bakımından hem de kronolojik olarak şu dört başlık altında sınıflandırabiliriz:

1. Dinsel ve/veya Mistik Amaçlar Doğrultusunda Tasarlanmış Diller (17. Yüzyıla kadar)
2. Kusursuz Bir Dil Yaratma Düşüncesinden Doğmuş Diller (17-19. Yüzyıl)
3. Uluslararası Yardımcı Diller (19-20. Yüzyıl)
4. Fantastik Varlıklara Ait Diller (20. yüzyıl ve günümüz)

Bu başlıklar altında ele aldığımız yapay dillerden yalnızca uluslararası yardımcı diller, geniş toplulukların kullanımı için üretilmişlerdir ve dolayısıyla dünya çapında popülerlik kazanan diller de bunlardır. 19. yüzyılda

² Bizim burada "yapay dil" olarak adlandırdığımız olguyu ifade etmek için İngilizcede farklı terimler kullanılmaktadır. Bu terimlerden bazıları şunlardır; *Constructed language(s)*, *Artificial language(s)*, *Auxiliary language(s)*... Biz bu çalışmada Otto Jespersen'in önerisiyle bir terim olarak kullanıma giren (Jespersen 2007) ve günümüzde "Conlang" kısaltmasıyla da kullanılan *Constructed Language(s)* terimini yapay dil kavramının karşılığı olarak kullanmayı uygun bulduk.

bu dillere yönelik tüm dünyada ciddi bir ilgi mevcuttur ki hem Osmanlı hem de Cumhuriyet devrinde, Türkiye'de de bu dillerin aydınların dikkatini çektiği görülmektedir. Bu bağlamda, çalışmamızda Türkiye'de bu dilleri yaymaya yönelik yürütülmüş olan faaliyetler ve bu faaliyetlerin nedenleri incelenmiştir.

1. Avrupa'da Yapay Dillerin Ortaya Çıkış Süreci

Tarih boyunca yapay bir dil üretmek üzere yürütülen faaliyetler incelendiğinde, bu faaliyetlerin büyük çoğunluğunun Avrupa'da icra edilmiş olduğu görülür. Nitekim tespit edilmiş ilk yapay dil çalışması da Alman rahibe Hildegard von Bingen'in (1098-1179) *Lingua Ignota* isimli yapay dildir (Yaguello 2008: 47). Ancak *Lingua Ignota*, yarı dinsel/mistik amaçlar doğrultusunda tasarlanmış bir şifre dil olması dolayısıyla yaygınlaştırılmamış ve ciddi bir varlık gösterememiştir. Nitekim oldukça kısa bir metin dışında bu dilin kullanıldığına dair başka bir örnek yoktur. *Lingua Ignota*, bir istisna olması bakımından göz ardı edildiği takdirde 17. yüzyıla kadar yürütülen bütün dil çalışmalarının temelini *lingua sacra* (kutsal dil) arayışının oluşturduğu görülür. Hristiyan dünyasını böyle bir arayışa sevk eden en önemli etken ise hiç kuşkusuz Eski Ahit'te yer alan Babil Kulesi anlatısıdır. Anlatıya göre; o güne değin aynı dili konuşan insanlar bir araya gelirler ve kendilerini cennete ulaştıracak bir kule inşa etmeye girişirler. İnsanların bu çabalarını gören Tanrı, bir daha böyle bir girişimde bulunmasınlar diye dillerini farklılaştırarak onları cezalandırır. Bu açıdan dillerin farklılığı, cennetten kovulma ve Büyük Tufan'dan sonra insanlığın başına gelen üçüncü felakettir. Sonuçta insanların cennete ulaşma arzuları, cennetin dilinin ellerinden alınması ile sonuçsuz kalmıştır. Böylesi bir anlatıya sahip bir dinin inananlarının doğal olarak felaketten önceki dile ulaşmayı arzulayacakları açıktır. Nitekim bu meseleye sistemli bir şekilde ilk kez değinen Dante Alighieri'nin *De vulgari eloquentia* adlı metninden itibaren pek çok metinde kusursuz/kutsal dile ulaşmaya yönelik çabalar görmek mümkündür (Eco 2004: 31).

17. yüzyıla gelindiğinde ise dinsel alanda meydana gelen kırılmanın dil hususunda da kendisini gösterdiği görülmektedir. Dinsel ve mistik amaçlar doğrultusunda yeni yapay diller üretilmeye devam etmektedir fakat bu dönemde yapay bir dil yaratma düşüncesi, filozoflar arasında popüler bir konu haline gelir. 17 ve 18. yüzyıl filozofları, Skolastik düşüncenin kusursuz dil arayışını sahiplenip ileri taşımakla birlikte onların yürüttüğü çalışmalarda egemen olan düşünce mevcut dillerin matematiksel bir kesinlikten uzak oluşu yani kısaca bu dillerin çok anlamlılığa geniş imkân tanınmasıdır. Bu açıdan doğanın rasyonel bilgisine ulaşmayı amaç edinen filozofların bu süreçte kullandıkları yegâne araç olan dilin rasyonellikten uzak oluşu çözülmesi gereken ciddi bir problemdir. Örneğin John Locke, "insan zihninin her yanlış düşünme ve yanlışlığının temelini dilde görür" (Demir 2018: 42) ve sözcüklerin çok anlamlılığını giderecek bir dil terapisi önerir (Eco 2004: 243). Locke'un bu önerisi problemin çözümü adına akla gelebilecek ilk yoldur; fakat pek çokları için ki örneğin Leibniz'in amacı budur, "bütün terimleri kesinlikle tanımlanmış ve belirsizlikten uzak" (Demir 2018: 76) bir *lingua academica* inşa etmek daha cazip bir çözümdür. Tabii ki bu dönemde bütün yapay dil çalışmalarının bu felsefi çerçeve içinde kaldığını söylemek zordur. Yürütülen faaliyetlerin çoğunda oldukça pragmatist amaçlar da söz konusudur. Nitekim Avrupa'nın hâkimiyetinde artan ticari faaliyetler ve

diplomatik ilişkiler uluslararası bir dile olan ihtiyacı ilk kez büyük ölçüde hissettirmeye başlamıştır. Esasında Akdeniz havzası özelinde düşünüldüğünde yoğun ticari faaliyetler, *lingua franca*³ adı verilen böylesi bir dili kendiliğinden meydana getirmiştir. Lakin ticaretin 17-18. yüzyıllarda Atlantik'e kayması sonucu *Lingua Franca* önemini yitirmeye başlayacaktır. Yine de *lingua francanın* 19. yüzyıla değin Akdeniz ticaretinin ortak dili olma vasfını koruduğu görülmektedir.

"XVIII. yüzyılın sonunda, felsefi dil düşüncesi ağır bir yara alır" (Yaguello 2008: 86). 18. yüzyılın ortalarından itibaren doğal dillerin yerini tutacak bir kusursuz dilin inşa edilemeyeceği, böyle bir dil inşa edilse bile bunun sürekliliğinin olmayacağı ve zamanla farklı coğrafyalarda yaşayan insanların dillerinin tekrar ayrışacağı yönünde pek çok eleştiri ortaya atılmaya başlar (Eco 2004: 92-93). Bu tutum, dili donmuş bir araç olarak gören yaklaşıma karşı dili *canlı bir varlık* olarak gören anlayışın temel tezidir. Ancak bu eleştiriler, yapay dil faaliyetlerine son vermek bir yana, bu faaliyetlerin yeni bir forma bürünüp o güne değin hiç olmadığı kadar artmasına sebep olmuştur. Artık üretilen diller mevcut dillerin yerini almak için üretilen diller olmaktan çok, pratik amaçlar doğrultusunda tasarlanan uluslararası yardımcı dillerdir (International Auxiliary Language). Marina Yaguello'nun da belirttiği üzere; 1880-1914 yılları arasında yapay dil üretiminde büyük bir patlamaya tanık olunur (2008: 96). Son dört yüz yılda üretilen yapay dillerin %40'ı otuz dört yıllık bu kısa süre zarfında üretilir (Yaguello 2008: 96). Nitekim bu hiç de şaşırtıcı bir durum değildir. 19. yüzyıl büyük sosyal çalkantıları ve dönüşümleriyle Avrupa'nın kendisini yeniden inşa ettiği, bunu yaparken de bütün dünyayı siyasi ve kültürel açıdan hegemonyası altına aldığı bir dönemdir. Yüzyılın hemen öncesinde Immanuel Kant *Ebedî Barış Üzerine Felsefi Bir Deneme* adlı eserini kaleme alır (1796) ve o güne kadar rağbet görmeyen bir hayal olan evrensel barış düşüne ciddiyetle eğilir. Bir yüzyıl sonra Volapük, Esperanto gibi yapay dillerin mucitleri ebedî barışın kendi tasarladıkları diller sayesinde mümkün olacağından hiç şüphe etmeyeceklerdir. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise şehirlerin nüfusu sanayileşmeye paralel olarak katbekat artacak ve farklı coğrafyalardan şehirlere göç etmiş insanlar arasındaki etnik ve kültürel ayrılıklar kendini iyiden iyiye hissettirecektir. Bu durumun evrensel dil faaliyetlerine etkisi, özellikle Esperanto dilinin mucidi Zamenhof'un yaşamında oldukça belirgindir ki kendisi, kendi tabiriyle bir getto Yahudisidir (Korzhenkov 2010: 5). Etnik çatışmalar 1850-1950 yılları arası döneme damga vuracak ve bu süreç "Avrupa'da demografi mühendisliğinin asrı olacaktır" (Zürcher 2005: 9). Yapay dil çalışmalarının önemli bir bölümü bu etnik çatışmaların çözümü iddiasını taşımaktadır. Bir yandan da iletişim ve seyahat imkânları o güne değin hiç olmadığı kadar artmaktadır ve uluslararası ilişkiler her şeyden çok önem kazanmaktadır. Bu ilişkilerin hangi dil vasıtasıyla yürütüleceği ise bir muammadır. Fransızca diğer dillere nispetle diplomaside etkindir; fakat artık ulus bilinci kazanan diğer milletler için bu durum onur kırıcı olmaya başlamıştır. Bu sorun ancak hiçbir millete ait olmayan bir dil vasıtasıyla çözülebilecek bir sorundur. Sonuçta bütün bu amaçlar doğrultusunda o

³Burada *Lingua Franca* olarak yer verdiğimiz dil, 19. yüzyıla değin Akdeniz ticaretinde kullanılan bir pidgin dilin adıdır. Bu dilin adı, daha sonraları *evrensel dil* kavramını karşılamak üzere genelleştirilmiştir ve günümüzde de *Lingua Franca* adı bir terim olarak evrensel diller için kullanılmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. Kahane ve Kahane,1976; Nolan,2020).

kadar çok dil üretilir ki 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde karşılaşılan tablo “yeni bir uluslararası diller Babil’idir” (Eco 2004: 268).

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Alman Rahip Johann Martin Schleyer Volapük ismini verdiği yapay dili icat eder. Volapük, geniş bir taraftar kitlesi kazanan ve uluslararası anlamda şöhret bulan ilk yapay dildir (Eco 2004: 268). Schleyer’in 1879 Mayıs’ında editörü olduğu Katolik şiir dergisi Sionsharfe’de Volapük’ün bir taslağını yayımlamasını (Doğan 2015: 24) izleyen süreçte Volapük, Avrupa’nın aydın ve burjuva çevrelerinde büyük bir ilgi uyandırır (Yaguello 2008: 91). Öyle ki 1887’de Uluslararası Volapük Akademisinin kurulmasından sadece iki yıl sonra tüm dünyada Volapük derneklerinin sayısı 283’e ulaşır (Forster, 1982: 45)⁴. Volapük’ün şaşırtıcı bir hızla yükselişi hiç şüphesiz yaratıcısının doğal dillerin (daha doğrusu sadece Avrupa dillerinin) problemlerini başarılı bir şekilde tespit etmiş olmasıyla ilgilidir. Bu sayede Volapük, biçimce kusursuz bir yapıda tasarlanabilmiştir. Volapük’ün gramer yapısına baktığımızda pek çok Avrupa dilinin öğrenimini güçleştiren artikkel kullanımı ve kelimelerin cinsiyeti meselesinin bu dilde basitçe çözüme kavuşturulduğu görülür; artikeller dile hiç dâhil edilmemiş kelimelerin cinsiyetini tespit etme problemi de kelimenin önüne getirilen bir ek vasıtasıyla oldukça kolaylaştırılmıştır. Ayrıca Volapük’te yine pek çok Avrupa dilinin öğrenilmesini zorlaştıran telaffuz sorunları, her harfin sadece tek bir sese karşılık gelecek şekilde belirlenmesiyle çözülmüştür. Bazı milletlerce telaffuz edilemeyen sesler ise (örneğin Asyalıların telaffuz etmekte zorlandıkları /r/ sesi gibi) dile dâhil edilmemiştir. Yine telaffuzu kolaylaştırmak adına Cermen dillerine özgü uzun ünlüler de dile dâhil edilmemiş (Doğan 2015: 31) ve kelime telaffuzunda vurgu meselesi, vurgu daima son heceye denk düşecek şekilde kesin bir kurala bağlanmıştır. Ancak Volapük’ü başarılı kılan şey, yani hemen her konunun kesin kurallara bağlı oluşu, bir anlamda onun sonunu da hazırlamıştır. Şöyle ki; bir dili konuşurları için biricik kılan şey, dilin onlar için çok boyutlu bir ifade alanı sunabiliyor olmasıdır ki dil eğer bir iletişim aracı ise bu durum ciddi bir kusurdur. Sorun esasında dilin günlük hayatta kullanımıyla ilgilidir. Günlük dil çoğunlukla kuralsız cümlelerden oluşması ve metaforlar barındırması bakımından bireye böylesi bir ifade alanı sunar. Volapük gibi bir dil, devletlerarası yazışmalar ve resmi görüşmelerde büyük başarılar sergileyebilecek nitelikte/netlikte olmasına karşın günlük kullanımda bir dilde olması gereken esneklikten yoksundur. Neticede tüm dünyaya duyurulmasının üzerinden henüz on bir yıl geçmişken Volapük taraftarı arasında ciddi tartışmalar başlar. Schleyer’in dilde reform yapılması yönünde taleplere karşı durması sonucunda Volapük taraftarları arasında bölünmeler meydana gelir ve Volapük hareketi yükseliş hızına denk bir hızla popülerliğini yitirir. Volapük’ün popülerliğini yitirişine paralel olarak yeni bir yapay dil olan Esperanto’nun onun yerini aldığı görülür.

“Esperanto, 1887 yılında Volapük’ün hızlı düşüşünden hemen önce dorukta olduğu sırada” (Yaguello 2008: 91) doğar. Esperanto’nun yaratıcısı Dr. Ludwik Lejzer Zamenhof, uluslararası bir dil yaratmak için ihtiyaç duyulacak yabancı dil bilgisine doğduğu şehrin kozmopolit yapısı ve aile içinde pek çok dilin konuşuluyor olması sebebiyle erken yaşlarda sahip olabildiği birisidir. Ailenin Yahudi olması sebebiyle İbranice ve Yidişçe

⁴ Bu derneklerden iki tanesi o sıralar Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında olan Suriye ve Beyrut’tadır (Doğan, 2015: 25).

aile üyeleri tarafından hali hazırda bilinmektedir. Doğduğu şehir olan Bialystok, Rusya İmparatorluğu'na bağlı bir Leh şehri olduğu için günlük hayatta Rusça ve Lehçe hâkimdir ki Zamenhof, doğal olarak bu iki dili de bilmektedir (Janton 1993: 24). Okulda ise Almanca, Fransızca, Latince ve Grekçe eğitimi almıştır (Janton 1993: 24). Bütün bu dilleri iyi derecede bilen Zamenhof'un erken yaşlardan itibaren evrensel bir dil üzerinde çalıştığı bilinmektedir. Ancak onun bu çalışmalarını Esperanto ile nihayete erdirmesinde bizatihi etken, etnik kimliğinden ötürü yaşadığı sıkıntılardır. Kendisi 1905 yılında yazdığı bir mektubunda bu durumu şöyle ifade etmiştir;

"Eğer bir getto Yahudisi olmasaydım insanlığı birleştirme fikri ya asla aklıma gelmezdi ya da tüm hayatım boyunca bu fikir beni ısrarla kendisine çekmezdi. Hiç kimse, halklar arasındaki ayrılıkların hüznünü bir getto Yahudisinden daha fazla hissedemez... Neden mi Yahudiliğim bunun asıl nedeni? Çünkü çocukluğumun erken dönemlerinden itibaren kendimi tamamen bütün insanlığı kardeşçe bir araya getirme fikrine ve hayaline verdim. Bu fikir tüm hayatımın amacını ortaya koyuyor. Esperanto projesi bunun sadece bir parçasıdır; sürekli bunu düşünüyorum ve bunun hayalini kuruyorum." (Korzhenkov 2010: 5)

Zamenhof'un çocukluk ve gençlik yılları Rus İmparatorluğu'nda Yahudilere yönelik baskının gittikçe arttığı yıllardır (Janton, 1993: 25). Aslında Yahudi aleyhtarlığı Rusya özelinde düşünüldüğünde yeni ortaya çıkmış bir durum değildir. Fakat 19. yüzyıl sonları, önceki yüzyıllardan ayrı değerlendirilmesi gereken bir dönemdir ki artık Yahudiler baskılara karşı örgütlenmektedirler. Nitekim Moskova'da tıp eğitimi aldığı sıralarda Zamenhof'un da *Hibbat Zion* hareketine katıldığı görülür (Janton 1993: 25). Ancak Zamenhof, hareketin milliyetçi tutumu nedeniyle bu hareketle bağını 1887'de sonlandırmıştır (Maimon, 1958).

1887 yılında *Internacio Lingvo* (Uluslararası Dil) isimli kitabı ile Zamenhof, Esperanto Dili'ni ilk kez dünyaya tanıtmıştır. Bu ilk kitabın ardından Esperanto, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan Evrensel dil taraftarlarının, özellikle de Volapük taraftarlarının, dikkatini çekmiştir. Esasında Esperanto, kuralları bakımından pek çok açıdan Volapük ile benzerlikleri bulunan bir dildir. Ancak "Zamenhof, dilini aşırı bir kısıktan kaynaklanabilecek ve Volapük'e gölge düşüren birçok kusurdan korumayı başarmıştır" (Yaguello 2008: 92) ve bu sayede Volapük'ün aksine Esperanto varlığını günümüze değin sürdürebilmiştir. Nitekim Esperanto, Volapük'ün başaramadığını başarmış ve Esperanto taraftarları pek çok edebi eseri bu dile çevirmek suretiyle (ve pek çok yeni metni Esperanto diliyle kaleme almak suretiyle) bu dili geliştirmiş ve kalıcı hâle gelmesini sağlamışlardır. Bu süreçte pek çok Volapük derneği de Esperanto derneğine dönüşmüştür.

Esperanto'nun talihsizliği yahut bir anlamda da talihi, Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı ve milletler arası çatışmaların arttığı bir dönemde ortaya çıkmış olmasıdır. Bu bir anlamda talihsizliktir; çünkü Esperanto taraftarları (Esperantistler) arası iletişim savaş nedeniyle kesilmiştir. Ancak bu bir açıdan da Esperanto'nun talihidir; çünkü savaş karşıtlığı ve evrensel barış idealiyle ortaya çıkan bir hareketin böylesi yıkıcılıkta bir savaş sonrasında doğal olarak güçleneceği açıktır. Özellikle 1917 Bolşevik Devrimi, Esperanto'nun yayılması

için yeni imkânlar sunmuştur. Gerek Sovyet yönetimi gerekse dünyanın farklı yerlerinden sosyalist ve anarşist gruplar, Esperanto'yu insanlığın (yahut daha doğru bir ifadeyle proletaryanın) gelecekteki dili olarak değerlendirmişlerdir.

1930'larda Kıta Avrupası'nda nasyonalist rejimlerin yükselişi ile birlikte genel anlamda beynelmil bir karakter taşıyan tüm hareketlerin uğradığı baskılardan Esperantistler de nasibini almıştır. Bizzat Hitler tarafından "Yahudiliğin iktidarını daha kolay sağlama" (Hitler 2017: 314) projesi olarak nitelendirilen Esperanto dilinin taraftarları, Hitler'in iktidara gelmesiyle Yahudiler ile aynı kaderi paylaşarak toplama kamplarına yollanmıştır. Öte yandan Esperantistler için durum, bu yıllarda Sovyetler Birliği içerisinde de pek iyi bir seyir izlememiştir. 1930'lu yılların sonunda Stalin, Esperanto lehine olan mevcut politikayı sona erdirmiş ve Esperanto hareketine mensup pek çok kişiyi cezalandırmıştır⁵ (Sutton, 2008: 103).

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin dünya genelinde artan siyasi ve kültürel hegemonyası sonucu İngilizcenin uluslararası yardımcı dil konumuna erişmesi, yapay dil faaliyetlerine asil darbeyi vuran gelişme olmuştur. Bunun sonucunda yapay dil faaliyetleri daha çok fantastik edebiyat sahasında yürütülür bir hâl almıştır.

2. Avrupa'da Yürütülen Yapay Dil Faaliyetlerinin Türkiye'deki Yansımaları

a. Osmanlı Döneminde Yapılan Yapay Dil Çalışmaları

Osmanlı coğrafyasında üretilen ilk yapay dil, 16. yüzyılda Muhyî-i Gülşenî tarafından icat edilen *Baleybelen* adlı dildir. "Farklı köken ve yapıda diller konuşan kültürleri içeren İslam medeniyetinin ortak dili olması amacıyla Baleybelen'i meydana getiren Muhyî" (Koç 2005: VI), bilebildiğimiz kadarıyla Osmanlı'da ilk yapay dil teşebbüsünde bulunan kişidir. Ne yazık ki Muhyî'nin yarım yüzyıllık gayretinin sonunda vücut bulan Baleybelen'in akıbeti, hakkında düşünülen birkaç anekdot dışında, 1813 yılına değin takip edilememektedir (Koç 2005: VI). 1813'te Silvestre de Sacy, Bibliothèque Nationale'de bulunan yazmaları tanıttığı *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale* adlı eserindeki "Kitabü aslı'l-makâsîd ve faslı'l-marâsîd, Le capital des objets recherchés et le chapitre des choses attendues ou Dictionnaire de l'idiome Balaibalan" isimli makalesi ile Baleybelen'i, mahiyetini tam olarak anlayamamış olmakla birlikte, bilim dünyasına tanıtır (Koç 2007: 269). Baleybelen üzerine ilk Türkçe yayım ise 1966'da Midhat Sertoğlu tarafından yapılır. Baleybelen üzerine yapılan çalışmalar, Mustafa Koç'un 2005 yılında Baleybelen üzerine yazılmış bütün risaleleri tenkitli metin halinde yayımladığı "Baleybelen Muhyî-i Gülşenî İlk Yapma Dil" adlı eserine kadar Sacy ve Sertoğlu'nun çalışmalarından ibaret kalmıştır⁶ (Koç 2007: 269).

Osmanlı toplumunda yapay dillere yönelik esas ilgi, 19. yüzyıl sonlarında Volapük'ün tüm dünyada ilgiyle karşılanması ile başlar. Volapük'ün popülerliğinin henüz çok yüksek olduğu Hicri 1304 (1886/1887) yılında,

⁵ Esperantonun Nazi Almanyası ve Sovyetler Birliği içindeki durumu için bkz. Lins, 2016 ve Lins, 2017.

⁶ Yapay bir dil tasarlama arzusu, Osmanlı münevverleri arasında Muhyî-i Gülşenî'ye mahsus bir arzu olarak kalmamıştır. Muhyî'den yüzyıllar sonra Hüseyin Tefvik bin İsmail Zühdü'nün de bir yapay dil tasarlama düşüncesinde olduğu görülmektedir (bkz. Kaman 2022: 723).

“hayatı, kişiliği ve eserleri konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız Halil Kâmil Efendi tarafından” (Doğan 2015: 10) “Volapük Yani Lisan-ı Umumi” adıyla bir kitap neşredilir. Volapük dilini tanıtmak amacıyla kaleme alınan bu eser, evrensel bir dilin niçin gerekli olduğunun etraflıca izah edildiği “İfade” bölümü ile başlar. Halil Kâmil Efendi’nin bu hususta kullandığı argümanların pek çoğu, o tarihlerde uluslararası yardımcı dillerden herhangi birisi için yazılmış bir propaganda metninde karşılaşılabileceğimiz türden argümanlardır. Birtakım genel ifadelerle yaşanan çağda iletişim ve seyahat imkânlarının arttığından, bu sayede gelişen ticari ve diplomatik ilişkilerin evrensel bir dili zorunlu kıldığından bahseder. Ancak tüm bunlardan bahsettikten sonra Halil Kâmil Efendi’nin doğulu kimliği ön plana çıkar ve Avrupalı olmayan milletlerin dil bilmezliklerinden ötürü Avrupa’da yayımlanan yayımları, başta ticaret ve sanat gazeteleri olmak üzere, okuyup anlayamadıklarından bahseder. Bunun sonucunda cehalet içinde kalan bu milletler, kendilerinden daha açığız olan “Avrupalı gezgin ve misyonerlerin zararlı telkinlerinden” (Doğan 2015: 80) kolaylıkla etkilenmekte ve bunun sonucunda “medeniyet yolunda ilerlemekten mahrum” (Doğan 2015: 81) kalmaktadırlar. Halil Kâmil Efendi’ye göre evrensel bir dilin yaygınlık kazanması halinde dillerin farklılığından kaynaklanan milletlerarası sorunlar ortadan kalkacak ve buna bağlı olarak Avrupalı milletler ile Avrupalı olmayan milletler arası ilişkiler daha sağlıklı bir hal alacaktır. Ortaya çıkacak bu eşitlikçi ortam sayesinde “her kavim gerek millî zekâ ve gerekse tabiat ve asli servetlerinden en iyi şekilde istifade” (Doğan 2015: 81) edebilme şansına sahip olabilecektir. Neticede Avrupalı olmayan milletler Avrupalılar ile eşit şartlarda rekabet etme imkânına sahip olacaklardır. Bu açıdan Halil Kâmil Efendi’nin Volapük’ü bir kalkınma ve medenileşme aracı olarak gördüğü söylenebilir.

Halil Kâmil Efendi’nin bir dile bu kadar büyük misyonlar yüklemiş olması, dönemin şartları düşünüldüğünde gayet anlaşılabilir bir durumdur. Onun yaşadığı yıllar, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşün eşliğinde bulunduğu ve ekonomik bir darboğazın içine girdiği yıllardır. Dönemin ticaret hayatına baktığımızda, bu yıllarda ticaretin büyük oranda Avrupa dillerine vakıf ve Avrupalılar ile iyi ilişkilere sahip azınlık grupların elinde toplanmış olduğu görülür (Kurmuş 2012: 234). Şüphesiz azınlık grupların ticaret hayatında belirgin rol oynamalarının tek sebebi yabancı dillere vakıf olmaları değildir; fakat bu durumun onlara Avrupalılar ile ticarete büyük kolaylık sağladığı kesindir (Kurmuş 2012: 234). Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nda azınlıklar, tercümanlık beratlarının rahatlıkla alınır satılır bir meta haline gelmesiyle birlikte, Avrupa Devletlerinin elçilikleri ve konsoloslukları vasıtasıyla elde ettikleri tercümanlık beratı sayesinde oldukça düşük vergiler ödeyerek ticari faaliyetler yürütmeye başlamışlardır (Pamuk 2007: 166) (Demircan 1988: 38-39). Tercümanlık beratı sahibi azınlıkların ekonomik faaliyetleri incelendiğinde temelde tercüman gereksiniminden kaynaklanan bir durumun zamanla devlet için ekonomik anlamda nasıl yıkıcı bir soruna dönüştüğü gözlemlenebilir (İloğlu 1998: 53-55). Bu açıdan bakıldığında 19. yüzyıl sonlarında bir Müslüman/Türk için ticari faaliyetlere girişmenin ve azınlıklarla rekabet etmenin, eğer Avrupa dillerini bilmiyorsa ve Avrupalılar ile iyi ilişkiler kuramıyorsa, ne derece zor bir iş olduğu anlaşılabilir. Bununla beraber yabancı dil sorunu sadece ticari hayatı etkilemiş bir sorun değildir. Bu sorunun etkileri devlet

katında da derinden hissedilmektedir. 19. yüzyıla kadar İmparatorluğun gücüne bağlı olarak Avrupa'ya tepeden bakma eğiliminde olan Osmanlı bürokrasisi, Avrupa dillerini öğrenmeyi bir küçüklük olarak görmüş ve bu dilleri öğrenme gereği duymamıştır. Bu sebepten ötürü 19. yüzyıla kadar mütercim ihtiyacı hâlihazırda Avrupa dillerini bilen azınlıklar, bilhassa da Rumlar vasıtasıyla giderilmiştir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde batılılaşma çabalarına paralel olarak Avrupa dillerinin öğrenimi meselesi de ilk kez ciddi bir biçimde devletin gündemine girmiştir. Devletin Avrupa dillerinin öğrenimi meselesine ciddiyetle eğilmesine sebep olan bir diğer faktör de 1821 yılında başlayan Yunan isyanıdır. Bu isyan neticesinde devletin Rum azınlığa olan güveninin ciddi bir biçimde sarsılması ve resmi görevde bulunan Rum azınlığın devlete ihanete varan davranışları, Babiâli Tercüme Odası'nın ve Lisan Odası'nın kurulmasına yol açmıştır. Ayrıca bu sıralarda kurulan Batı tarzı okullarda başta Fransızca olmak üzere İngilizce ve Almanca zorunlu ders olarak okutulmuştur. Ancak bu çabalar sonucunda ne yazık ki beklenen düzeyde bir başarı sağlandığını söylemek zordur. Tercüme Odası'nda 1856 yılında düzenlemeler yapılması ve derslere katılım kurallarının ayrıntılı bir biçimde belirlenmesi, karşılaşılan problemler hakkında fikir vericidir (Akyıldız 2011: 505). Yabancı dil eğitimi veren okullarda ise vaziyet oldukça vahimdir. Halit Ziya, anılarında Rüştiye mektebini bitirenlerin Arapça ve Farsçayı dahi doğru düzgün okuyup konuşamadıklarını ifade eder (Uşaklıgil 1989: 84). Keza Robert Koleji'nin kurucusu Cyrus Hamlin de anılarında bu okullarda görülen dil eğitimi hakkında benzer değerlendirmelerde bulunur. Hamlin'e göre temel problem Türklerin yabancı dilleri hor görmesi olduğu kadar verilen eğitimin de kusurlu olmasıdır (Hamlin 2011: 48-49). Kurulan yeni okullarda verilen dil eğitiminin kusurlu olması dönemin yüksek gelirli kesimini, çocuklarının eğitimi için yabancı okulları tercih etmeye yöneltmiştir. Ancak bu okulların pek çoğunun misyoner okulları olması Halil Kâmil Efendi'nin bahsettiği bir diğer problemi ortaya çıkarmıştır ki Türk öğrenciler misyonerlerin bu okullarda yaptığı "zararlı" telkinlerin hedefinde olmuşlardır. Bütün bu sorunlar çerçevesinde düşünüldüğünde Halil Kâmil Efendi, Volapük gibi öğrenimi kolay bir evrensel dilin yaygınlık kazanması halinde hiçbir millete ait olmayan bir dile Türklerin daha olumlu bakacaklarını ve kolaylığı sebebiyle de öğrenme hususunda problem yaşamayacaklarını düşünmüş olmalıdır. Bu sayede Müslümanlar/Türkler ticari hayatta gerek azınlıklarla gerekse Avrupalılar ile daha eşit şartlarda rekabet edebileceklerdir.

Okay, Halil Kâmil Efendi'nin eserinin yayımlanmasından birkaç gün sonra Beşir Fuad'ın 'Volapük Lisan-ı Umumi'⁷ adı altında bir makale yazdığını aktarmaktadır (1969: 122). Okay'ın aktardığı bilgilere göre; Beşir Fuad da Halil Kâmil Efendi gibi bu dil sayesinde yabancı dil öğreniminde kaybedilen zamanın pozitif bilimlerin öğrenimine ayrılabilceğini vurgulamaktadır (1969: 122). Ayrıca bu dilin evrensel bir dil olması halinde kitapların tek bir dilde yazılacağını düşünen Beşir Fuad, bu sayede kitap fiyatlarının da ucuzlayacağı kanaatindeydi (Okay 1969: 122). Neticede Beşir Fuad'a göre her ne açıdan bakılırsa bakılsın bu dilin yaygınlık kazanması daha önce benzeri görülmemiş faydalar sağlayacağından, bu dilin öğrenilmesi ve öğretilmesi her terakkiperver için bir vazifedir (Okay 1969: 123).

⁷ Makalenin Okay'ın çalışmasından alınan künyesi: *Volapük: Lisan-ı Umumi*, Tercümân-ı Hakikat, 5 Şubat 1887, N. 2596. İlgili makaleye tarafımızca ne yazık ki ulaşamadık.

Birbiri ardına yayımlanan bu iki yayım da Volapük dili hakkında nesnel bilgiler sunmaktan ziyade bu dilin propagandasını yapmaya dönük yayımlardır. Buna karşın gerek Halil Kâmil Efendi'nin gerekse Beşir Fuad'ın Uluslararası Volapük Akademisi'ne üyelikleri hususunda yahut İstanbul'da bir dernek kurup kurmadıkları hususunda bir bilgi yoktur. Halil Kâmil Efendi'nin eserinden öğrendiğimiz kadarıyla bu tarihlerde Suriye ve Beyrut'ta Volapük dernekleri bulunmaktadır. Fakat kendisi bu dernekle bir bağlantısı olup olmadığı hususunda bir bilgi vermemektedir. Öyle görünüyor ki bu iki isim de uluslararası bir dile ihtiyaç olduğu hususunda hemfikirdirler; fakat bu dilin Volapük yahut bir başka dil olması onlar için fazla bir önem taşımamaktadır. Volapük üzerine yazmaları tamamıyla bu dilin o sıralar tüm dünyada (ama özellikle Avrupa'da) popüler olması yani bu dilin evrensel dil olma ihtimalinin yüksek olması ile alakalı gibi görünmektedir. Kitapçı Arakel'in Halil Kâmil Efendi'nin eserinin girişine yazdığı "İfade-i Mahsusa" bölümünde "Avrupa'nın her iyi işine tabi olmak" (Doğan 2015: 78) gerektiğini vurgulayarak yetkili mercilere bu dilin öğreniminin sağlanması hususunda telkinde bulunması bu durumu doğrular niteliktedir. Neticede Volapük, Avrupa'dan ithal edilen diğer her şey gibi ithal edilmesi gerekli bir meta olarak algılanmıştır.

Volapük'ün dünya kamuoyundaki saygın yerini Esperanto'ya devretmesinin ardından tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da Esperantist hareketler görülmeye başlar. *Esperanto Ansiklopedisi*'nin Anakreon Stamatiadis tarafından yazılan "Turkujo" (Türkiye) maddesinde, Michel A. Arama (Selanik), S. Kadam (İstanbul), Mehmed Cevdet Bey (Aydın) ve A. Khatenessian'ın (Giresun) Türkiye'deki ilk Esperantistler olduğu yönünde bir bilgi mevcuttur (1933: 977). Ne yazık ki Türkiye'deki ilk Esperantistler hakkında *Esperanto Ansiklopedisi*'nde, buldukları şehir ve isimleri dışında bir bilgi verilmemiş olup sadece bu isimlerden S. Kadam'ın isminin yanında 1901 tarihi parantez içinde verilmiştir. Bu tarih, büyük olasılıkla bu kişinin aktif bir Esperantist olarak faaliyet yürütmeye başladığı tarihtir. Esperanto üzerine ilk Türkçe yayım da yine bu tarihte yapılmış olup *Servet-i Fünun* dergisinin 532. sayısında Hasan Hamid imzasıyla Esperanto'yu tanıtan bir makale şeklindedir. Yine Stamatiadis'in verdiği bilgilere göre İstanbul'da ilk Esperantist topluluk 1909 yılında Solon Orfanidis ve Kakobo Gueron⁸ tarafından kurulmuştur (1933: 977). Bundan bir sene sonra ise İstanbul'da 10 üye ile "Turkujo Esperanto Asocio" isimli bir dernek kurulmuştur (Stamatiadis 1933: 977).

Esperanto üzerine yayımlanmış kesin olarak bilebildiğimiz ilk Türkçe müstakil eser, A. Fevzi tarafından yazılan *Esperantoca-Türkçe Kamus* adlı kitaptır⁹ (Kaman 2022: 722). Eser, 1907 yılında basılmış olup on yedi sayfalık kısa bir gramer ve kırk sayfalık bir sözlük bölümünden oluşmaktadır (Kaman 2022: 722). Kaman tarafından eserin iç kapağında Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası adının geçtiği bilgisi kaydedilmiştir (2022: 722).

⁸ Sinan Çuluk'un da belirttiği üzere bu kişi büyük olasılıkla bu tarihlerde Esperantist faaliyetler yürüttüğünü bildiğimiz Yakup Girin isimli şahıstır. Yakup Girin hakkındaki bütün bilgimiz, 20 Eylül 1915'te Sadrazam Said Halim Paşa'ya yazdığı mektuba dayanmaktadır. Mektup, Sinan Çuluk tarafından "#tarih" dergisinin 63. sayısında yayımlanmıştır. Yakup Girin bu mektupta Esperanto'nun Osmanlı'daki yegâne yayımcısı olması sebebiyle askerlikten muaf tutulması talebinde bulunmuştur.

⁹ Eserin künyesi: A. Fevzi, *Esperantoca-Türkçe Kamus*, (Bağdat 1907). Eser hakkında bilgi için bkz. (Kaman 2022: 722).

Esperanto üzerine yazılmış bir başka Türkçe eser Th. Cart ve Ajdina Regno tarafından yazılan *Esperanto'nun Dürûs-ı Evveliyesi*¹⁰ adlı kitaptır (Kaman 2022: 722).

Osmanlı devrinde Türkçe yazılmış Esperanto kitapları arasında Servet-i Fünun dergisi kurucusu Ahmed İhsan tarafından yazılan "Esperanto Bir Lisan-ı Beynelmilel'in Faidesi" (1912) isimli kitabı da zikretmek gerekir. Bu eserin yayımlanmasından evvel Ahmed İhsan'ın yöneticisi olduğu Servet-i Fünun dergisinde "Bolak Dili" gibi dünya kamuoyunda pek fazla ilgi gösterilmeyen bir yapay dil hakkında yazarı bilinmeyen bir makale kaleme alınmıştır (Kaman 2022: 724). Ayrıca yukarıda değinildiği üzere Esperanto üzerine yazılan *Esperantoca-Türkçe Kamus*'un da iç kapağında onun matbaasının adı yer almaktadır (Kaman, 2022: 722). Bu iki durum, onun Avrupa'da yapay diller üzerine yürütülen çalışmaları yakından takip ettiğini düşündürmektedir. Keza farklı zamanlarda uluslararası yardımcı diller üzerine yazılmış makalelerin onun başında bulunduğu dergide çıkması bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Bu açıdan Ahmed İhsan'ın Esperanto dilinin yaygınlaşması için bir Esperantist gibi faaliyet gösterdiği söylenebilir (Çuluk 2019: 72). Ancak onun gerek Turkujo Esperanto Asocio (Türkiye Esperanto Derneği) gerekse Universal Esperanto Association (Uluslararası/Evrensel Esperanto Derneği) ile bağlantısı bulunduğunu gösteren herhangi bir delil mevcut değildir.

"Esperanto Bir Lisan-ı Beynelmilel'in Faidesi" isimli eserinden Ahmed İhsan'ın Esperanto diline yaklaşımına ve bu dilden beklentisine dair birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Her şeyden önce Ahmed İhsan, "milletlerin lisan-ı millilerini ortadan kaldıracak ve bütün cemiyet-i beşeriyeyi münhasıran onunla tekellüm ettirecek bir lisan-ı umumi"nin (1912: 2-3) olamayacağını farkındadır. Ahmed İhsan için bir uluslararası yardımcı dilin dünya çapında yaygınlık kazanması, milli dilimizin ortadan kalkmasına sebep olmayacağı gibi yabancı diller öğrenirken kaybedilen uzun zaman dolayısıyla ihmal edilmek zorunda kalınan anadilimizin "tamamıyla iktisabına da imkân" (1912: 4) sağlanmış olacaktır¹¹. Bununla birlikte yine aynı sebeple ihmal ettiğimiz pozitif bilimler üzerine de çalışmalar yapmaya daha fazla vakit ayrılabilir. Ahmed İhsan'a göre bu doğrultuda kullanılacak evrensel dilin mevcut dillerden birisi olması ise mümkün görünmemektedir. Çünkü her şeyden önce mevcut dillerin öğrenimi zordur ve bu dillerden birini kullanmak başka milletler için onur kırıcı bir durumdur. Bu açıdan evrensel dil hiçbir millete ait olmayan bir dil olmalı ve kolaylığı cihetiyle herkes tarafından *muallimsiz* öğrenilebilmelidir. Ayrıca bu dil *vüs'ati* sebebiyle her türden fikrin ifadesine de imkân vermelidir.

Ahmed İhsan'a göre Esperanto, bir evrensel dilde olması gereken bütün hususiyetlere sahip bir dildir. Ona göre dünya üzerindeki bütün milletlerin yanlışsız konuşabilecekleri tek dil Esperanto'dur. Nitekim Dünya Esperanto Kongreleri'nde farklı milletlerin sadece Esperanto dilini konuşarak anlaşabilmelerini bu iddiasını kanıtlamak adına anlatır. Esperanto'nun tek bir kişinin şahsi kararları neticesinde şekillenmiş bir dil olmayıp

¹⁰ Eserin künyesi: Th. Cart ve Ajdina Regno, *Esperantonun Dürûs-ı Evveliyesi*, (Paris). Eser hakkında bilgi için bkz. (Kaman 2022: 722).

¹¹ Kitabın neşredildiği tarih dikkate alındığı takdirde Ahmed İhsan'ın daha eserin başlarında bu hususa değinmesi, bu dönemde Türkçe üzerine yapılan tartışmalar ile doğrudan ilgili görünmektedir. Ona göre Türkçenin ihmalinin bir sebebi de yabancı dil öğrenmeye öncelik verilmesidir.

farklı milletlerden ve farklı sosyal sınıflardan pek çok insanın katkısı ile gelişimi sürdüren bir dil olduğunu ise özellikle vurgular. Çünkü bu sayede Esperanto, her türden fikrin ifadesine imkân verecek bir *vüs'ate* günün birinde sahip olabilecektir. Ahmed İhsan'a göre Esperanto, bu başarıyı kazanamasa bile öğrenilmesi ve öğretilmesi gereken bir dildir. Çünkü öğrenimi oldukça kolaydır ve daha sonrasında Avrupa dillerini öğrenecek olanlar için iyi bir altyapı sağlamaktadır.

Zikredilen eserin önemli bir kısmı Esperantist hareketin mevcut durumunu ve başarılarını aktarmaya ayrılmıştır. Ahmed İhsan okuyucuyu bu dile çekebilmek adına Esperanto'nun dünyadaki yaygınlığından (Aktardığı bilgilere o göre o sırada dünyada takriben 1 milyon kişi Esperanto dilini bilmektedir) ve dili yaymak için yürütülen faaliyetlerden sıklıkla bahseder. Devamında Esperantistlerin boş hayaller peşinde koşan insanlar olmadıklarını ve Esperanto'nun başarısının bir hayal olmadığını kanıtlamak adına dünyanın tanınmış isimlerinin Esperanto'yu öven sözlerini aktarır.

Ahmed İhsan, eserin sonuna eklediği "ihtar-ı mahsus" bölümünde Osmanlı Esperantistlerinin bir listesini çıkarmak adına bir anket hazırlamıştır. Bu ankette okuyuculara Esperanto dilini bilip bilmedikleri, bu dile taraftar olup olmadıkları, mesleklerinin ne olduğu gibi sorular yönelterek cevapları kendisine bildirmelerini rica etmiştir. Ahmed İhsan'ın eserine ne tür geri dönüşler aldığı ne yazık ki bilinmemektedir. Keza bu eseri yayımladıktan sonra Esperanto dilini yaymak amacıyla başka bir girişimde bulunup bulunmadığı da meçhuldür. 1917 yılında Esperanto'nun yaratıcısı Dr. Zamenhof'un vefatı dolayısıyla *Servet-i Fünun* dergisinde bir makale yayımlanmıştır¹²; fakat bu makalenin altında hiçbir isim bulunmamaktadır. Bu durum makalenin Ahmed İhsan'a ait olabileceğini düşündürmekle birlikte bu düşünceyi kanıtlayacak herhangi bir delil mevcut değildir.

Tüm bu eserlerin dışında, 1908 yılında Ankara Belediyesi mühendisi İhsan Bey tarafından "Esperanto" isimli bir eser yayımlanmak istenmiş olsa da bu eserin yayımlanması için ruhsat verilmediği görülmektedir (COA. MF. MKT. 1038-23).

2. Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçte Ahmed İhsan, Yakup Girin gibi birkaç Türk'ün Esperanto dilini yaymak adına faaliyetleri bulunmakla birlikte, bu dönemde yürütülen faaliyetlerin büyük çoğunluğunun azınlık milletlere mensup kişiler tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Esperanto dilini yaymak üzere yürütülen faaliyetlerin çoğunlukla azınlıklar tarafından yürütülmüş olması, dönemin Türkçü kesimleri tarafından Esperanto dilinin olumsuz algılanmasına sebep olmuştur. Nitekim Ömer Seyfettin'in "Ashab-ı Kehfimiz" romanında buna dair işaretler görmek mümkündür. Roman bir Ermeni gencinin günlükleri şeklinde teşkil edilmiş olup Osmanlılık ideolojisinin eleştirisi amacıyla kaleme alınmıştır. Romanda "Osmanlı Kaynaşma Kulübü" isimli derneğin faaliyetlerinden bahsedilirken, dernek üyelerinin Esperanto dilini Osmanlı milletinin dili yapma arzularından da bahsedilir. Ancak roman karakterlerinden Diyamandis,

¹² Makalenin künyesi: "Doktor Zamenhof'un Vefatı- Lisân-ı Umûmî: Esperanto'nun Hâl ve İstikbâli", *Servet-i Fünun* dergisi, 52/1350 (31 Mayıs 1333), 409-412. Makale hakkında bilgi için bkz. (Kaman, 2022: 727-728)

bunu ancak Türklerin kabul edeceklerini çünkü Türklerin zaten lisanlarının olmadığını söyler (Ömer Seyfettin 2017: 56). Görüldüğü üzere Ömer Seyfettin Esperanto dilini yaymak üzerine yürütülen faaliyetlerin, Ahmed İhsan'ın bu husustaki görüşlerinin aksine, Türkçeyi ortadan kaldırmaya dönük faaliyetler olduğunu düşünmektedir.

2. Meşrutiyet sonrası süreçte azınlık milletlere mensup Esperantistlerden Anakreon Stamatiadis'in yürüttüğü faaliyetler bilhassa dikkat çekicidir. Anakreon Stamatiadis, *Esperanto Ansiklopedisi'*ndeki Turkujo maddesinde 1913 yılında İstanbul'a geldiğini belirtmektedir (1933: 977). Stamatiadis, bu tarihten evvel Sisam adasında Esperantist faaliyetler yürütmüş ve adada Esperanto'nun halka öğretilmesi hususunda ciddi anlamda başarı kazanmış birisidir. Adada bulunduğu zaman zarfında "Samosa Esperantisto Societa" (Sisamlı Esperantistler Derneği) isimli bir dernek kurmuş ve "Greklingva Esperantisto" (Grekçe konuşan Esperantist) isimli bir gazete çıkarmıştır. Yürüttüğü bu çalışmalar neticesinde özerk bir yapıya sahip Sisam adasında, bir dönem Esperanto'nun okullarda öğretilen bir dil olmasını dahi sağlamıştır. Esperanto Ansiklopedisi'nde Stamatiadis'in 1913 yılında İstanbul'a gelişi hakkında "siyasi entrikalar sonucu" sürgün edildiği bilgisi verilmektedir (Stamatiadis 1933: 865). Bu tarihten itibaren faaliyetlerine İstanbul'da devam eden Stamatiadis, 1920 yılında "Bizantio" ismiyle Esperantist bir dernek kurmuş ve aynı isimle bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Derneğin 1920 yılında İstanbul'un işgali sırasında kurulması ve isminin "Bizantio" olması, derneğin "Megalo İdea" ülküsü doğrultusunda kurulmuş olabileceğini akla getirmektedir. Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Arşivinde Hicri 12.02. 1339 tarihli bir belgeye göre, aynı tarihlerde Dersaadet Esperanto Cemiyeti isimli bir derneğin kurulması için başvuruda bulunduğu bilgisi yer almaktadır (COA.DH. HMs.4-1). Büyük olasılıkla burada söz konusu olan dernek, Bizantio derneğidir. Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği'nin derneğin kurulması talebine dair verdiği kararda derneğin herhangi bir "siyasi faaliyet" içinde olmadığı vurgulanmıştır. Ancak bu tarihlerde İstanbul'un işgal altında bulunması durumu göz önüne alındığı takdirde kararda geçen "siyasi faaliyetlerinin bulunmadığı" ifadesi, derneğin işgal kuvvetleri açısından bir tehdit oluşturmadığı şeklinde anlaşılabilir. Çalışmalarımız sırasında Derneğin yayım organı olan Bizantio dergisinin bütün nüshalarına ne yazık ki ulaşamamış olup yalnızca ilk sayısının kapak görüntüsüne ulaşılabilmiştir. Bu sebeple derneğin faaliyetleri hakkında kesin bir yorum yapmamız mümkün değildir.

Esperanto Ansiklopedisi'ndeki bilgilere göre 1921 yılında yayım hayatına başlayan Bizantio dergisi, 1924 yılının temmuz ayına kadar yayım hayatını sürdürmüştür (Stamatiadis 1933: 977). Bizantio dergisinin yayım hayatının sona erdiği bu tarih, aynı zamanda Lozan Antlaşması'nın İngiltere tarafından resmen onaylandığı tarihtir. Büyük olasılıkla gazetenin yayım hayatının sona ermesi bu durum ile alakalıdır. Bu tarihe kadar gazete toplamda 18 sayı çıkmıştır. Anakreon Stamatiadis ise 1925 yılında İstanbul'dan ayrılmıştır.

b. Cumhuriyet Devrinde Yapılan Yapay Dil Çalışmaları

Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte Esperanto dilini yaymak adına faaliyet gösterdiğini bildiğimiz ilk kişi, Aydın Sanatlar Mektebi'nde Tarih ve Coğrafya öğretmeni olarak görev yapan Mehmet Hulusi (Aydınoglu)

Bey'dir. Mehmet Hulusi Bey'in faaliyetleri hakkında bilgilerimiz büyük oranda onun resmi mercilere yazmış olduğu dilekçelere dayanmaktadır.

Mehmet Hulusi Bey, 29.05.1929 tarihinde Hariciye Vekâletine bir dilekçe yazmış ve bu dilekçede, 1929 Ağustos ayında Budapeşte şehrinde düzenlenecek olan Esperanto kongresine davet edildiğini belirterek zikredilen kongreye devleti temsilen katılma arzusunda olduğunu bildirmiştir (CCA. 30-10-0-0. 229-541-6). Mehmet Hulusi Bey'in dilekçesinden öğrendiğimiz kadarıyla kendisi, 1925 yılında Cenevre'de toplanan Dünya Esperanto Kongresi'ne devleti temsilen katılmıştır. Ancak Mehmet Hulusi Bey'in dilekçesine verilen cevapta, daha evvel düzenlenen kongrelere bir fayda görülmediği için iştirak edilmediği belirtilmiş ve bu kanaatin hâlen muhafaza edildiği bildirilmiştir. Dilekçeye verilen bu cevaptan, 1925 yılından sonraki yıllarda da Uluslararası Esperanto kongrelerine katılma talebinde bulunulduğu; ancak kabul edilmediği anlaşılmaktadır.

Mehmet Hulusi Bey, 21.12.1931 tarihinde Maarif Vekâleti'ne yazdığı bir diğer dilekçede ise Esperanto dilinin okullarda öğretilmesini talep etmiştir (CCA. 30-10-0-0. 144-32-13). Onun bu talebini meşru kılmak adına öne sürdüğü temel gerekçe ise Esperanto dilinin o yıllarda Paris Ticaret Odası tarafından uluslararası ticaret dili olarak kabul edilmesidir. Okullarda öğretilen lisanlardan istifade edilemediğini belirten Hulusi Bey'in, birkaç haftada öğrenilebileceğini iddia ettiği Esperanto ile memleketin kalkınacağına ve gelişeceğine inandığı son derece açıktır. Ancak onun bu talebi de Esperanto'nun okullarda öğretilmesinde bir fayda görülmediği belirtilerek reddedilmiştir. Buna karşın Paris Ticaret Odası'nın Esperanto'yu uluslararası ticaret dili olarak kabul etmesi, İstanbul Ticaret Odası'nın da bu dilin öğretilmesi hususunda girişimde bulunmasına yol açmıştır. Nitekim Paris Radyosunda olduğu gibi İstanbul Radyosunda da Esperanto Dersleri verilmesi için teşebbüslerde bulunulmuş ve bir Esperanto Derneği kurmak gerektiği düşüncesi hâsıl olmuştur. Ne var ki bu teşebbüslerin ne şekilde sonuçlandığı meçhuldür. Ancak 26 Kânunuevvel 1931 tarihli Akşam gazetesinde yer alan bir haberde İktisat Vekâleti'nin Esperanto dilini öğrenmek isteyenlere yardımcı olacağı bilgisi verilmektedir ("Esperanto.." 1931). Yine aynı haberde Hulusi Bey'in Ticaret Odası salonunda Esperanto üzerine konferanslara başlayacağı bilgisi verilmektedir ("Esperanto.." 1931).

1947 yılına gelindiğinde Hulusi Bey'in girişimlerinin nihayet devlet tarafından olumlu karşılandığı görülmektedir. 13.11.1947 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla, Esperanto dilinin Türkiye'de yayılması amacıyla merkezi Aydın olmak üzere Hulusi Aydınoğlu ve arkadaşları tarafından Türkiye Esperanto Derneği'nin kurulmasına izin verilmiştir (CCA. 30-18-1-2. 115-71-4).

1957 yılında basılan Türkiye Bibliyografyasında Hulusi Aydınoğlu'na ait biri "Esperanto-Türkçe ve Türkçe-Esperanto Lugati" (T.C. Mf. V. 1957: 881) diğeri ise "Esperanto dili pratik kurs kitabı" (T.C. Mf. V. 1957: 1655) isimli iki adet eserin ismi yer almakta olup her iki eser de 1938-1948 tarihleri arasında ikinci basımlarını yapmıştır. Eserlerin ilk baskı tarihlerine ise ulaşamamıştır.

SONUÇ

Bu çalışmanın ana eksenini oluşturan 1875-1950 yılları arası dönem, Türkiye'de köklü değişimlerin yaşandığı ve toplumun pek çok kesiminin yeni arayışlar içerisinde bulunduğu bir dönemdir. Bu yıllarda dile bakış açısı da önemli ölçüde değişim geçirmiş ve dil hususunda yeni arayışlar (ve akabinde yeni tartışmalar) gündeme gelmiştir. Dönemin dil ve alfabe hususundaki tartışmalarına ve arayışlarına bir bütün olarak baktığımızda bütün bu çabaların sosyal, kültürel ve ekonomik meseleler ile doğrudan alakalı olduğu görülmektedir. Bu çalışmada da görüldüğü üzere, bu dönemde yapay dillere duyulan ilgi de benzer bir şekilde söz konusu meseleler ile doğrudan ilişkilidir. Yapay diller, yaptıkları çalışmaları incelediğimiz kişiler tarafından sosyal, kültürel ve ekonomik problemlerin çözümü için bir araç olarak görülmüştür. Bu durumun tabii bir sonucu olarak bu kişiler tarafından kaleme alınan metinler, yapay diller üzerine nesnel değerlendirmeler yapan metinler olmaktan çok söz konusu dillerin propagandasını yapmak amacıyla kaleme alınan metinler olmuştur. Bu çalışmada bütün bu metinler dönemin sosyolojisi üzerinden incelenerek dönemin aydın kesiminin yapay dillere bakış açısı saptanmaya çalışılmıştır. Bu dilleri yaymak adına çalışmalar yürütmüş ancak geriye yazılı metin bırakmamış kişilerden de kaynaklar ölçüsünde bahsedilmiştir.

Ayrıca 2. Meşrutiyet sonrası dönemde yapay dilleri yaymak adına azınlık milletlere mensup şahısların yürüttükleri faaliyetlerden de kaynaklar ölçüsünde bahsedilmiş olup kaynakların yetersizliği dolayısıyla bu durum layıkıyla değerlendirilememiştir.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, Ali (2011). "Tercüme Odası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 40. 504-506.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri (CCA). *Muamelat Genel Müdürlüğü*. 144-32-13. 29.08.1932.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri (CCA). *Muamelat Genel Müdürlüğü*. 229-541-6. 17.06.1929.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (COA). *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi Defterleri*. 1038-23. H-26-12-1325.
- Çuluk, Sinan (2019). *20. Yüzyıl Başlarında 'Lisan-ı Beynelmilel' Çabaları Esperanto Dili Bir Umut Oldu Ama... Tarih Dergisi*. 63: 70-75.
- Demir, Gökhan Yavuz (2018). *Dilin Belirsizliği*. İstanbul: Pinhan.
- Demircan, Ömer (1988). *Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil*. İstanbul: Remzi.
- Doğan, Enfel (2015). *Avrupa'da İlk Yapma Dil Volapük (Osmanlı ve Günümüz Türkçesi ile Metinler-Dizin ve Sözlükler)*. İstanbul: Kesit.
- Doktor Zamenhof'un Vefatı Lisan-ı Umumi: Esperanto'nun Hal ve İstikbali. (1917) *Servet-i Fünun*. 1350.
- Dural, Hayrettin (1965). *Dünya Dili Esperanto*. Ankara: Kardeş.
- Eco, Umberto (2004). *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*. çev. Kemal Atakay. İstanbul: Literatür.
- Esperanto. (1931, Kânunuevvel 26). *Akşam Gazetesi*.
- Forster, Peter (1982). *The Esperanto Movement*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
- Hamlin, Cyrus (2011). *Türkler Arasında*. çev. Hasan Yüksel. İstanbul: Meydan.
- Hasan Hamid. (1901). "Musahabe-i İlmiye- Esperanto (Farklı Dilleri Konuşan Kişiler Arasındaki İletişim Zorluklarını Ortak Bir Dil İle Aşılabilceği Düşüncesi İle Üretilen Bir Yapay Dil)". *Servet-i Fünun*. 532.
- İloğlu, Sema (1998). *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Alanda Gayrimüslimler*. Yakın Doğu Üniversitesi.
- Janton, Pierre (1993). *Esperanto Language, Literature and Community*. çev. Humphrey Tonkin, Jane Edwards ve Karen Johnson-Weiner. Albany: State University of New York Press.
- Jespersen, Otto (2007). *An International Language* (İlk baskı: 1929). London/New York: Routledge.
- Kahane, Henry Romanos ve Renée Kahane (1976). "Lingua franca: The story of a term". *Romance Philology*. 30: 25-41.
- Kaman, Sevda (2022). Osmanlı Matbuatında Yapma Diller. *Türkiyat Mecmuası*. 32 (2): 717-736.
- Koç, Mustafa (2005). *Baleybelen Muhyî-i Gülşenî İlk Yapma Dil*. İstanbul: Klasik.

Koç, Mustafa (2007). "Bilim Tarihinin İlk Yapma Dili Bâleybelen". 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*. 269-278.

Korzhenkov, Aleksander (2010). *The Life of Zamenhof*. çev. Ian M. Richmond. New York: Mondial.

Kurmuş, Orhan (2012). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Yordam.

Lins, Ulrich (2016). *Dangerous Language - Esperanto Under Hitler and Stalin*. çev. Humphrey Tonkin. London: Palgrave Macmillan.

Lins, Ulrich (2017). *Dangerous Language - Esperanto and the Decline of Stalinism*. çev. Humphrey Tonkin. London: Palgrave Macmillan.

Lisan-ı Umumi Ne Halde (Dünya'da Ortak Bir Dil Kullanımı). (1893). *Servet-i Fünun*. 117.

Maimon, Naftali Zvi (1958). La cionista periodo en la vivo de Zamenhof. *Nica Literatura Revuo*. 3: 5: 165-177.[ErişimAdresi]:<http://literaturo.org/HARLOW-Don/Esperanto/Literaturo/Revuoj/nlr/nlr35/cionista.html>
[Erişim Tarihi: 09.02.2024]

Nolan, Joanna (2020). *Mediterranean Lingua Franca*. Arabic and contact-induced change. ed. Christopher Lucas ve Stefano Manfredi). Berlin: Language Science Press. 533–548.

Okay, Orhan (1969). *Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Hareket.

Ömer Seyfettin (2017). *Ashab-ı Kehfimiz*. İstanbul: Ötüken.

Pamuk, Şevket (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim.

Stamatiadis, A. (1933). Turkujo maddesi *Enciklopedio de Esperanto*. Self.gutenberg.org.

Sutton, Geoffrey (2008). *Concise Encyclopedia of the Original Literature of Esperanto, 1887-2007*. New York: Mondial.

Tokgöz, Ahmet İhsan (1910). *Esperanto Bir Lisan-ı Umuminin Faidesi*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası.

Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürlüğü. (1957). *Türkiye Bibliyografyası 1939-1948*. C. 1. İstanbul: Maarif.

Uşaklıgil, Halit Ziya (1989). *Kırk Yıl*. İstanbul: İnkılâp.

Yaguello, Marina (2008). *Hayali Diller (Söylenceler, Ütopyalar, Fantazmalar, Kuruntular ve Dilsel Kurgular)*. çev. Necmettin Kâmil Sevil. İstanbul: Yapı Kredi.

Zürcher, Erik Jan (2005). *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*. İstanbul: İletişim.